

השותפות ההיסטורית בין חכמי אלג'יריה ובין חכמי ארץ ישראל בעידן של תמורות (1830–1962)

יוסף שרביט

כל מי שניגש לחקר היצירה הדתית של חכמי אלג'יריה בעת החדשה עשה זאת מתוך ספקנות, שכן סיום האוטונומיה היהודית באלג'יריה (1830–1841) סימן כביכול את סיום היצירה הדתית, באין תוחלת בה.¹ אולם יצירתו המונומנטלית של הרב יוסף גנאסיא (1879–1962) – משכיל עברי, סופר, מחנך ופוסק בשלהי התקופה הצרפתית עורר את החוקר לתהות על אקסיומה מוטעית ומטעה זו: 137 חיבוריו של הרב יוסף גנאסיא בעברית ויהודית-ערבית, עליהם ידובר בהמשך, עוררו את החוקר לשאלה: האם הרב יוסף גנאסיא היווה יוצא מן הכלל הבא ללמד על הכלל או שמא היווה "קצה קרחון" שהסתיר תהליך היסטורי תת-קרקעי נסתר.² האם קץ האוטונומיה היהודית הביא לקיצה של היצירה היהודית, לקיצו של המשפט העברי בחיי היהודים, ולפיכך האם רב זה היה חריג והתאפיין בפרץ יחידאי שלו או שמא יצירתו היוותה המשך רציף או אף שיאו של תהליך שהיה סמוי מן העין?

מתודולוגית מחקרית עונים בחיוב על הסיפא של השאלה: אכן היה מצוי ביהדות אלג'יריה אפיק שבו פעלה האליטה הרבנית המקומית למען הזהות היהודית, המשפחה היהודית והחינוך היהודי, בכל האמצעים שעמדו לרשותה למרות הפגיעה

1 חיים בנטוב, "הספרות הרבנית בצפון אפריקה במאתיים וחמישים השנים האחרונות" פעמים 87–86, תשס"א, עמ' 214–232; שלום בר אשר, "הספרות הרבנית בצפון אפריקה, 1700–1948", שם, עמ' 233–257.

2 יוסף שרביט, "הרב יוסף גנאסיא – דיוקנו של מנהיג רוחני באלג'יריה הצרפתית (1879–1962)", מ' אורפלי וא' חזן (עורכים), התחדשות ומסורת, יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה, אוניברסיטת בר-אילן ומוסד ביאליק תשס"ה, עמ' 89–96.

בסמכויותיה – סמכויות שהחזיקה בהן במשך לפחות אלף שנות היסטוריה יהודית. ולפיכך התמודדות זו כלפי המודרנה, שהייתה בזיקה רבת פנים לארץ ישראל וחכמיה, הניבה במאות התשע-עשרה – העשרים, יצירה דתית מגוונת.³ זו תוצג באפראט מדעי ושיטתי, בפירוט חלקי, כדי להנהיר את אשר אירע ביהדות אלג'יריה בעידן דרמטי של תמורות: מאוטונומיה קהילתית מלאה לביטולה המלא, תוך בניית ערוץ חלופי שבו נקטו חכמי אלג'יריה עמדות משמעותיות, בשותפות היסטורית עם חכמי ארץ ישראל והאימפריה העות'מאנית.

אבהיר, כיצד החכמים האוטונומיים, שנושלו מכל סמכות ונדחקו לקרן זווית, בין השנים 1830–1841 – באין גיבוי שלטוני ובשל פגיעה קשה במעמדם – פנו הם לתהליך הדרגתי של בניית מקור סמכות אלטרנטיבי בדמותה של ארץ ישראל וחכמיה. באופן זה עברה ארץ ישראל תהליך של סובלימציה בתודעת חכמי אלג'יריה בעת החדשה – מעבר להילת הקדושה המסורתית שאפפה אותה ואת חכמיה, סימלה ארץ ישראל בעת החדשה יותר מכול את מעוז המסורת ואת מקור הסמכות.

האוטומיה היהודית באלג'יריה התגבשה במיוחד בין השנים 1391–1750. עם גל ההגירה של יהודים שהגיע לאלג'יריה בעקבות גזירות קנ"א (1391) בספרד הנוצרית, הופיעו שני אישים באלג'יר – הריב"ש (הרב יצחק בר ששת פּרַפֶּת, 1326–1408), והרשב"ץ (הרב שמעון בר צמח דוראן, 1361–1444) – והללו עיצבו את דיוקנה הרוחני והאינטלקטואלי של הקהילה.⁴

במאה השש-עשרה השתלבה קהילת יהודי אלג'יריה באימפריה העות'מאנית וביהדות אגן הים התיכון, ואף חיזקה את זיקתה הגאוגרפית והרוחנית לארץ ישראל. במאה השבע-עשרה נטל אחד מחכמי אלג'יריה, הרב יעקב ששפורטש מתלמסאן (1610–1698), מחבר הספר "ציצת נובל צבי" את מנהיגות המאבק במשיח השקר, שבתי צבי; החרה החזיק אחריו הרב סעדיה שוראקי (1603–1704) אף הוא מתלמסאן. בראשית המאה השבע-עשרה, בסופה ובראשית המאה השמונה-עשרה בלטה דמותם של הרבנים אברהם גבישון באלג'יר ותלמסאן (נפטר ב-1620) ושל מסעוד זרביב אל-חסיד (1655–1719) בקונסטנטיין.

3 ראו הערתי ההיסטוריוגרפית ביחס לחקר יהודי אלג'יריה – הפרספקטיבה "הצרפתית" ו"העברית", במאמרי: יוסף שרביט, "החינוך היהודי בקונסטנטיין (אלג'יריה) בעידן של תמורות 1837–1939", מאיר בניהו (עורך), אסופות ספר שנה למדעי היהדות י"ד, ירושלים תשס"ב, עמ' שמז-שמט.

4 נח עמינוח, "אלג'יר עיר ההוראה בימי הריב"ש והרשב"ץ", סיני קלד (תשס"ד), עמ' צב-קלג.

שלהי האוטונומיה היהודית באלג'יריה (1750–1841)⁵

הרב רפאל ידידיה שלמה צרור (1681–1738) נמנה על המנהיגות הרבנית של ראשית המאה השמונה-עשרה. זו סימלה את העידן האחרון של מנהיגות תקיפה באלג'יריה אשר בניה סרים למרותה, לפני הכיבוש הצרפתי.

הרב צרור, נחשב לתלמיד חכם מובהק, בעל ידיעות כלליות רחבות (הקדמה לשו"ת פרי צדיק, ליוורנו 1748). הוא שימש אב בית הדין בקהילת אלג'יר, עמד בראש הישיבה באלג'יר והעמיד תלמידים חשובים אשר עתידים לעמוד במנהיגות הרוחנית של הקהילה – הרב מסעוד אלפאסי (?–1775), הרב יוסף אזוביב (?–1794), הרב יהודה עייאש (1700–1759) – האחרון היה גדול תלמידיו וממשיכו המובהק, בהנהגה הרוחנית. הרב יהודה עייאש קיבל ממנו את כל מורשת המנהג של יהודי אלג'יר, ואותה הוא העלה על הכתב (מנהגי ארג'יל [אלג'יר], ליוורנו 1746). הרב צרור גילם בתשובותיו הענפות לקהילות רבות – אלג'יר, קונסטנטיין, אוראן, תוניס, ג'ברלטר – את מרכזיותה של אלג'יר כמרכז תורה במרכז המגרב. חיבוריו, תשובותיו וכתביו כונסו ונערכו בידי תלמידיו מתוך כתב יד קשה לקריאה, בשו"ת פרי צדיק, בשני כרכים (ליוורנו 1748). מכאן ואילך חלה הדרדרות בחוזה של האוטונומיה היהודית באלג'יריה.

הרב יהודה עייאש (1700–1759) היה מהבולטים שבחכמי ארצות האסלאם במאה השמונה-עשרה. הוא נחשב לממשיכיהם של הרבנים הראשונים, מייסדי הקהילה לאחר גזירות קנ"א (1391), הריב"ש והרשב"ץ. גולת הכותרת של יצירתו היא ספרי השו"ת שלו בית יהודה, (ליוורנו 1746), לחם יהודה (ליוורנו 1745), מטה יהודה (ליוורנו 1783), קול יהודה (ליוורנו 1794). שמעו הגיע לאיטליה, לתוניס ולטריפולי; והוא לא היה ירא מלחלוק על גדולי הלכה – השו"ע, הרב חיים נבנישתי, והרב חיים בן עטר, בן דורו.

תשובותיו חושפות מציאות, שלרוב אינה מוכרת בארצות האסלאם כאשר למעמד היהודים כפי שהיה מעוגן ב"חוקי עומר", כגון בעלות על סוסים או מקצת יהודים בעלי שדות וכרמים היהודים שקיימו מגע עם שכניהם הערביים, שהחזיקו בעבדים.

5 מנחם וינשטיין, הקהילות היהודיות באלג'יריה בין השנים 1300–1830, חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשל"ה; הנ"ל, "המשבר הרוחני והחברתי בקהילת אלג'יר במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט" מיכאל אביטבול (עורך), יהדות צפון אפריקה במאות י"ט–כ', ירושלים תש"ם, עמ' נ"ב–ס"ג.

הוא נשאל שאלות הקשורות בהפקעת מחירים ו"ייקור מחיר הדגים"; או "דין עלייה לארץ ישראל שאינו סותר כיבוד אם ואם".

הרב עייאש היה, כאמור, מקור לידיעת המנהג המקומי, של עירו אלג'יר ובן ('מנהגי ארג'יל' [אלג'יר], ליוורנו 1746). כוונתו של הרב עייאש באומרו "מנהגים" היא להבהיר כיצד נהגה קהילתו לפסוק בעניינים שונים. לדוגמה הרב עייאש מצטט את רבו שהיה "תמיה על המנהג שנהגו לרחוץ את ההרוגים [שנרצחו בידי גויים] כסדר כל רחיצה שנוהגין בכל המתים מיתה בידי שמים וגם מלבישין אותן בתכריכין כשאר כל אדם וזה נגד הדין, שצריך לקוברם בכגדיהן ואפילו במנעלים שברגליהם כדי להעלות חמת קנאת ה' לנקום נקמתם" (סימן י"א, דיני אבלות). פנו אליו מִפְּרָים ומעיירות כמו בלידה, קלעא ומוסתאגאנם, תלמסאן וקונסטנטנין ואף מהמזאב. אנו מתוודעים לנישואי ביגמיה, לנשים שאינן חפצות בהיריון וייבום; שאלות על "קידושי סתר" של בנות ללא ידיעת הוריהן.

הרב יהודה עייאש קשור בתהליכים הפנימיים של צמצום באוטונומיה היהודית של הקהילה; וזאת לתלות זאת בהחלשותו של השלטון העות'מאני באלג'יריה ובהתגברותם של תקיפים מקומיים. המקורות מעידים על משבר חברתי-רוחני באמצע המאה השמונה-עשרה שפגע בראש ובראשונה בהנהגה הרוחנית-דתית שהייתה מפולגת בתוכה – סמכותם של החכמים התערערה על ידי תלמידי חכמים שהוציאו לעז על פסקיהם; חכמים נכנעו ללחץ הקהל בעניינים חמורים שבדיני אישות, כמו כתיבת גט תחת לחץ; הוצאת שם רע על דיינים על קבלת שוחד. בהיעדר כוח אכיפת הדין, חכמים ביקשו לחדול מלשפוט ולדון את בני קהילתם. בשל אי-יכולתם של החכמים והדיינים לקיים את האוטונומיה הקהילתית הבסיסית, נפגעה יוקרתם. הביטוי החריף ביותר למשבר הפנימי מצוי בצעד הקיצוני של חכמים ושל דיינים לעזוב את צאן מרעיתם, דוגמת הרב יהודה עייאש והרב יעקב בן נאים. הפצירו ברב יהודה עייאש להוסיף ולכהן כדיין הקהילה, הלה הסכים לשהות תקופה נוספת בתנאי שיסתלק מן הדיינות ומכל צורכי ציבור ויעסוק בדברי תורה בלבד, ובתנאי שלא יתבקש על ידי בני עירו לדון בדיני ממונות ושתפקידו יצטמצם להוראת איסור והיתר ודרשת השבת ברבים כבעבר. הוא התנה את עיכובו שיהא קצוב למספר חודשים עד ליציאתו לאיטליה ולארץ ישראל.⁶

6 לימים עתיד בנו להתמנות לראשון לציון בארץ ישראל. ראו: יוסף שרביט, "הראשון לציון הרב יעקב משה עייאש: לבחינה מחודשת של כהונת הראשון לציון בירושלים בשני העשורים

משמעות הצעתו התבטאה בצמצום תפקידי החכמים והדיינים להוראת איסור והיתר ודיני אישות, הפקעת ענייני הקהל והפקעת דיני ממונות ודינים שבין אדם לחברו, מתחום סמכויותיו ותפקידיו של דייני הקהילה. לפיכך השתחרר הציבור מן החובה לציית לדברי הדיינים, בעניינים שהוציאו מידו, ואילו החכם השתחרר מן החובה להתריע על עיוות הדין ומעשי עוול, משום שידע שקולו לא יישמע.

לאחר עזיבתו הדרמטית של הרב יהודה עייאש את קהילת אלג'יר (1756) מילא את מקומו הרב יאפיל אברהם (1690–1770). זהו תפקיד שלא היה קל כלל ועיקר, שכן מעתה צומצמו סמכויותיו. למרות המגבלות והמצוקה ששרתה באלג'יר נרתם הרב יאפיל לעשיית דין ולהנהגת קהילתו, זאת ניתן ללמוד מהשו"ת שלו "אורח לצדיק" המצורף לחידושי הריטב"א של הרב הלוי (הרב שלמה הלוי, קונטרס המצורף לחידושי הריטב"א, סלוניקי 1806; השו"ת אורח לצדיק, 1780).

מבני משפחת אזוביב נמנו תלמידי חכמים מרכזיים בעיר אלג'יר במרוצת המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה – מאב לבן. הרב נהוראי בן סעדיה אזוביב (?–1785), נחשב לפוסק מרכזי, אב בית הדין של קהילת אלג'יר ועל הכול היה דרשן בעל מוניטין, ושפתו קולחת ובהירה. דרשותיו נכתבו לציון אירועים הקשורים למחזור השנה ולמחזור החיים של בני קהילתו. הוא ערך ספר המלקט את הפיוטים שהיו נהוגים בקהילה (חכמת המספן, ליוורנו 1772); אחריו כיהן בנו, הרב יוסף אזוביב (?–1794), והוא חיבר את החיבור ימים אחדים (ליוורנו 1790), המלוקטים בו דרשות לשבתות ולמועדים. בליוורנו הוא פגש בשד"ר החיד"א [הרב חיים יוסף דוד אזולאי] (1724–1806), שכתב בעבורו הסכמה לספרו.

בראשית המאה התשע-עשרה הטביע הרב יעקב מרעלי (?–1806), נצר לאחת המשפחות העתיקות באלג'יריה, חותם למדני מובהק על בני עירו – הוא נחשב לאחד מגאוני דורו, ולאישיותו הייתה השפעה רבה על תלמידיו. בהיותו אדם אמיד, הוא נקט גישה של מצאנאט והיטיב עם תלמידי החכמים מעוטי היכולת, לבל יפסיקו לימודיהם מפאת חסרון כס. הרב היה כתובת מרכזית לשד"רים [שלוחי דרבנן או דרחמנא, שלוחי ארץ ישראל] מארץ ישראל שפקדו את אלג'יר בתקופתו (חסד לאומים, ליוורנו 1807). הוא נפטר באופן פתאומי, ושמו נבע הדבר משברון ליבו ומהמצוקה שבה הייתה שרויה קהילתו.

הדיין האחרון של העיר אלג'יר, ערב הכיבוש הצרפתי, היה הרב חיים דוד שלמה זוראפה (?–1860) מחבר השו"ת שער שלמה (ליורנו 1878). הוא מגלם את דמותו של אחרון הפוסקים האלג'יראים שעדיין היה כרוך אחר האוטונומיה היהודית על אדמת אלג'יריה. בתשובתו, המנטרלת את החרם של העדה הספרדית בירושלים כנגד השד"רים האשכנזים באלג'יריה (1824), ניכרים סממנים של בית דין בעל עצמאות שיפוטית.⁷

האליטה הרבנית באלג'יריה, בעידן של תמורות (1830–1962)

דור דור ודורשיו⁸

כאשר אנו מבקשים להתודע אל חכמי אלג'יריה של המאות הי"ט והכ', יש להדגיש כי כוונתנו לאליטה הרבנית המקומית, ולא לרבנים הצרפתים שהובאו מהמטרופולין אל אלג'יריה.⁹ נכון לחלק סוציולוגית את האליטה הזו לשלושה "דורות". "הדור הראשון" נמנה על החכמים שבאופן אורגני ורצוף המשיכו את האליטה הרבנית שקדמה לבוא הצרפתים (1750–1830). שנות השבעים של המאה התשע-עשרה מהווים את קו הגבול העליון של "דור" זה – בעטיו של ביטול האוטונומיה היהודית (1841), הם נדחקו לקרן זווית. "הדור השני" של החכמים הללו בסימן של שינוי מסוים, הנעוץ בתמורות הפוקדות את שלהי שנות השבעים עד למלחמת העולם השנייה: חכמים אלו שוב פילסו את דרכם מהפריפריה אל מרכז ההוויה התרבותית-קהילתית, וזאת למרות שבאורח פרדוקסלי העמיקו תהליכי חילון לחדור לתוככי החברה היהודית באלג'יריה. הדבר היה נעוץ בתהליך התחזקות מעמדם של אותם חכמים בסוף המאה התשע-עשרה וביתר שאת לאחר שנת 1905, שבה נחקק "חוק הפרדת הדת מהמדינה". "הדור השלישי" שייך למנהיגות הרוחנית שהובילה את הקהילה ממלחמת העולם השנייה עד למלחמת אלג'יריה, מלחמת עצמאותה של אלג'יריה (1939–1962).

7 הרב חיים דוד שלמה זוראפה, שער שלמה, ליורנו 1878, סימן ק"ל.

8 שני מחקרים פרי עטי, מקיפים את תולדות אליטה זו בעת החדשה:

Yossef Charvit, *Elite Rabbiniqve d'Algérie et Modernisation*, Editions Gai Yinassé, Jérusalem, 1995; Ibid, *La France, l'élite rabbinique d'Algérie et la –Terre Sainte au XIXème siècle - Tradition et Modernité*, Honoré Champion Sorbonne Paris IV, Paris, 2005.

9 Roger Berg, *Histoire du rabinat français (XVIème-XXème siècle)*, les Éditions du Cerf, 1992.

כנזכר לעיל, ביטול האוטונומיה היהודית על ידי המשטר הצרפתי הסיר כל גיבוי שלטוני לחכמי אלג'יריה; עקב כך פנו הללו לתהליך הדרגתי של "בניית" מקור סמכות אלטרנטיבי בדמותה של ארץ ישראל וחכמיה, בסמלם יותר מכול את מעוז המסורת ואת מקור הסמכות בעת החדשה. הנושאים המרכזיים שבהם נועצו חכמי אלג'יריה בחכמי ארץ ישראל היו קשורים בעיקר לדיני המשפחה היהודית¹⁰ ולכשרות. המודרניזציה, הכפילות שנוצרה בין המשפט הצרפתי ובין המשפט העברי, ההישגים הטכנולוגיים, חוללו משברים ועוררו קשיים הלכתיים, שחייבו מציאת פתרונות הולמים. בהקשר לכך, דמותו של "הראשון לציון" יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה, 1817–1906) בולטת בתכתובת ההלכתית עם חכמי אלג'יריה.¹¹ ליצירה הספרותית של חכמי אלג'יריה יש להצביע על היבט נוסף, בזיקה לארץ ישראל – זיקת ההשכלה העברית האלג'יראית להשכלה העברית הארצישראלית והכלל יהודית.¹² אחד

Yossef Charvit, "To Embrace or to Evade? The Jewish Woman in Algeria Confronts Modernity" in *Women in Judaism – A Multidisciplinary Journal*, Volume 12, Number 2, 2016, pp. 1–29. 10

Yossef Charvit, "La tradition rabbinique d'Algérie face au processus d'émancipation" in Shmuel Trigano (éd), *L'Identité des Juifs d'Algérie, une expérience originale de la modernité*, Editions du Nadir, Paris, 2003, pp. 95–105; Ibid, "L'élite rabbinique d'Eretz Israël et celle d'Algérie – Correspondance et consultations", *Revue des Etudes Juives* 166 (3–4) Juillet-Décembre 2007, pp. 493–522. 11

הרב בן ציון קואיניקה (1867–1937), מאייר באופן המובהק ביותר את האפיק התורני של העיתונות העברית. לא מלבד זה שפקד את אלג'יר בשליחות ארץ ישראל ובמרוצתה פגש בחכמיה, אלא גם יצר את הבמה של העיתון "המאסף", שבו חכמי אלג'יריה – במיוחד מקונסטנטין ומאלג'יר – פרסמו מאמרים הלכתיים והגיגים תורניים; אליעזר בן יהודה (1858–1922) שעשה באלג'יריה בחורף 1880–1881 כדי להבריא מחוליו, כתב ושלח שני מאמרים חדשים לעיתון העברי "השחר", ובזיכרונותיו הוא מדגיש כי בביקורו באלג'יר באה לו השראה רבה מחכמי אלג'יריה: "ויביאו לי הימים אשר שהיתי באלג'יר ברכה כפולה – שמש אפריקא רפא את גופי, והשיחות אשר סחתי בעברית עם זקני העדה הישראלית וחכמיה השגירו את לשוני בדבור בעברית והיו פעמים שכבר חשתי כי הדבור בלשון העברית הוא דבורי הטבעי"; הרב מימון עבו (חסד ואמת, ליוורנו 1865; שבט ראובן, ליוורנו 1869), רבה של מוסתאגאנס, מאשר את דברי בן יהודה, בעצם עיסוקו במאמרי חכמה ופילולוגיה בעיתון "המגיד, ר"הלבנון", בדיונים על הלשון העברית בתקופת המשנה והתלמוד. 12

הביטויים המובהקים לקשר שבין ארץ ישראל ובין אלג'יריה היה בדמותם של שלוחי הארץ השד"רים [=שלוחי דרבנן או דרחמנא]. הללו היו תלמידי חכמים מובהקים שמילאו שליחות של איסוף כספים, אולם זו הייתה שליחות שחרגה הרבה מעבר לתפקיד המוגדר הזה – הם היו הגשר החי בין הישוב בארץ ישראל ליהודי הגולה שהפיתו בהם את תקוות הגאולה והביאו להם את בשורת הארץ. חכמי אלג'יריה ציפו לקבל מהם הדרכה במוסר, בהלכה ובמנהגים. הם היוו ערכאה עליונה שתכריע במחלוקות. שד"רי ארץ ישראל שימשו כמתווכים בין חכמי אלג'יריה לבין גילויי המודרנה. יצוינו במיוחד הרבנים-שד"רים אליהו בכור חזן (תעלומות לב, ליוורנו, 1879), רחמים פרנקו (שערי רחמים, 1881–1902) ובן ציון אלקלעי (תקנת עגונות, אלג'יר, 1911).

היצירה הדתית כפועל יוצא של התמודדות עם אתגרי התקופה

רבני אלג'יר

החכמים הבולטים המשתייכים ל"דור הראשון" היו: הרבנים שאול מועטי, דוד מועטי, שמואל מועטי (ידי דוד, אלג'יר 1853), שלמה מועטי, יעקב סמאג'ה, סעדיה עמור, שמואל אבולכיר, יוסף דאדון ויוסף גג' (פי המדבר, ליוורנו 1833; שפתי רננות, אלג'יר 1887).

הרב דוד מועטי (1796–1876) תפס מקום מרכזי במיוחד כגדול הפוסקים באלג'יר בדור הראשון של הכיבוש הצרפתי. הוא היה מורה הוראה, ראש ישיבת "עץ חיים", פוסק ומשיב לשאלות. הוא התמודד עם ההשלכות הקשות של הכיבוש הצרפתי, באשר לביטול האוטונומיה היהודית על ידי השלטונות (1841): הבולטת שבהן היא "דיני המשפחה" על פי המשפט העברי והצרפתי: מעתה, כנתינים צרפתים, המשפט הצרפתי היה לקוד המשפטי הקובע בחייהם של היהודים. שניים מחיבוריו – ידי דוד (חידושים על מסכת נזיר, אלג'יר 1856) ו'קדשי דוד' (חידושים על סדר קודשים, ליוורנו, 1853) – נלמדו בעיון בישיבותיה של אלג'יריה. ספרי השו"ת שכתב היו נאום דוד (ליוורנו, 1844); שלל לדוד (ליוורנו 1850); יוסף דוד (ליוורנו 1856); לבב דוד (ליוורנו 1860); אשר לדוד (ליוורנו 1876) וצוף דבש (ליוורנו 1876). תלמידו המובהק מקונסטנטין, הרב מסעוד גוזלן, ראה בו מאחרוני גדולי הפוסקים, ואף סוף ההוראה ההלכתית על אדמת אלג'יריה (הרב מסעוד גוזלן, סמד"ר, ליוורנו 1876, בהקדמה). סדר הקדימות של הנישואין על-פי החוק הצרפתי בעירייה "המרי" (Mairie) לפני הנישואין "כדת משה וישראל", בבית הכנסת מול שני עדים, מניין ורב, הייתה בבחינה סוגייה מסעירה באותם הימים, במיוחד לפני מתן האזרחות

הצרפתית (1870). סדר קדימות זה מנע תקלות חמורות בהתנהלותה של המשפחה היהודית באלג'יריה (כגון ממזרות וביגמיה האסורה בצרפת). בעצה אחת עם חכמי ארץ ישראל הוכרע כי יופקעו קידושין שלא הקפידו על נוהל זה.¹³

ב"דור השני", פעלו באלג'יר רבנים בולטים הנמנים על משפחת גג', הבולטת מקרב משפחות החכמים: הרבנים מרדכי גג' ואליהו חי גג' (1830–1915). האחרון בלט בעריכת המנהג וההלכה של אלג'יר בשלהי המאה התשע-עשרה (זה השולחן, אלג'יר 1889; תפילה בכל לשון, ליוורנו 1883). הוא הצביע על קדמות מנהג המימנה באלג'יריה (זה השולחן, ח"ב עמ' 55), על המנהג באלג'יר ב"ליל הסדר" לצאת בחצות הלילה בשמחה לכיכר השוק ולקרוא "בצאת ישראל ממצרים" (זה השולחן, ח"ב עמ' 130). כמו כן לרבנים יוסף בן נאים (צאן יוסף, ירושלים 1989), שלמה אזראד (ספר מאורי אור, אלג'יר 1893), אברהם לעסרי (פתשגן הכתב, אלג'יר 1886) ומרדכי אביצרו, ניכרת השפעה משמעותית בקהילתם עד מלחמת העולם הראשונה. אולם, הדמות הדומיננטית ביותר בתקופה זו הוא הרב יצחק מרעלי (1867–1952) העתיד למלא תפקיד מרכזי בפעילות התרבותית העברית באלג'יר. בניגוד לקודמיו הייתה הזדהותו של הרב מרעלי עם הערכים הצרפתיים ועם הנוכחות התרבותית והפוליטית הצרפתיים לחלק מהותי ביותר בהגדרת זהותו היהודית האלג'יראית – היה זה מסימני התקופה.

מפעלו של הרב יצחק מרעלי בשימור התרבות העברית-היהודית באלג'יר במאה התשע-עשרה היה ייחודי.¹⁴ הוא היה דיין בקהילה, הַפְּרָאִיסֵט, חוקר, תלמודיסט, משורר, פרשן, והוא מתואר על ידי הביוגרף שלו, אברהם אלמליח, כאחרון המוהיקנים של השירה העברית בצפון אפריקה. הרב יוסף משאש מתלמסאן, מציינו כתלמיד חכם ומשכיל "שהבדיל עצמו מן הטועים" באלג'יר שהייתה "משכן

Yossef Charvit, *Elite Rabbiniqve d'Algérie et Modernisation*, Editions Gai 13
 Yinassé, Jérusalem, 1995, pp. 130–138.

אפרים חזן, "פועלו הספרותי של רבי יצחק מרעלי ותכניתו לכינוס השירה והפיוט באלג'יריה",
 פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 65–78;

Robert Attal, "Une correspondance entre le Rabbin Isaac Morali et le
 Commandant Armand Lipman" in *Revue des Etudes Juives*, vol. 144, 1985, pp.
 145–167; Elmaleh A., "Le dernier des Mohicans de la poésie hébraïque séfarade
 en Afrique du Nord, Isaac Morali", *Homenaje a Millas Vallicrosa*, vol. I,
 Barcelone, 1954, pp. 521–550.

החוכמות והמדעים"¹⁵. פעילותו הציבורית כדיין וכאחד מראשי החינוך היהודי באלג'יר, בנוסף לעיסוקיו המחקריים, הפכו אותו ליחיד בדורו. יצירתו מעוררת התפעלות על רקע החילון המעמיק והמשבר הדתי שפקדו את קהילת אלג'יר. הרב יצחק מרעלי עסק בחקר מסורות השירה העברית ובמסורות התפילה של יהודי אלג'יריה. הוא עצמו כתב שירים עבריים מפרי רוחו, בעיקר שירי קודש, שירי שבח או קינות על פי משקלים ספרדיים. הביוגרף שלו רואה ברב מרעלי מיורשיהם של המשוררים הספרדיים של "תור הזהב". מחקרו התפרסם במיטב הבמות של "חכמת ישראל" של אותם הימים. השפה העברית קירבה אותו לחוכמת הסוד והקבלה, שהרבה לעשות בהן שימוש בכתביו. ידיעותיו הסגוליות בתרבויות העברית, הערבית והצרפתית עשוהו איש אשכולות נדיר וסמכות מדעית מובהקת בתחום זה. חיבוריו רבים ומגוונים וחלקם נכראה אבדו כמו למשל הספרים: 'ירקרק חרוץ', 'רוח ים', 'באר יצחק', 'חסד ואמת', 'פרק שירה לכבוד הרב יעקב מאיר', 'קול זמרה', 'לווית חן', 'ילקוט יצחק', 'עין גדי'. חיבוריו שהתפרסמו הם: שם אפרים (אלג'יר 1911); צפנת פענח (ברלין 1897); מדרש על עשרת הדברות לרס"ג (אלג'יר 1913) ספר זה הינו תרגום לצרפתית של דרשותיו של רבי סעדיה גאון (892–942) על עשרת הדברות שנכתבו במקור בערבית. לספר הקדמה היסטורית מלומדת, בתוספת הקדמותיהם של רבנים צרפתים שונים; מאמר ניצחון האור על החושך (אלג'יר 1896); עת מלחמה ועת שלום (אלג'יר 1929); ויעתר יצחק לה' (אלג'יר 1931). עת מלחמה ועת שלום, הינו קובץ שירים – בעברית ובתרגום הצרפתי – שבו המשורר מבטא את רגשותיו הפטריוטיים כלפי צרפת, במרוצת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. הוא מבכה את ההרוגים הצרפתים הרבים – יהודים כגויים. זה היה ביטוי נוסף של הוקרה ליהודי צרפת ולאלג'יריה על תרומתם המיוחדת למאמץ המלחמתי הצרפתי.

ראוי לציין שאלה ששאל בית הדין של אלג'יר את השד"ר בן ציון אלקלעי. הרב מרעלי היה אחד הדיינים בהרכב בית דין זה. השאלה נגעה ל"חוק הגירושי הצרפתי" (1889). הבעלים היהודים, שגירשו נשותיהם על פי החוק הצרפתי לא העניקו גט במקביל; הנשים נשארו אפוא נשואות ועגונות. הוא היה בין מנסחי המכתב המתאר בצבעים קודרים את המשבר המשפחתי הפוקד את קהילת אלג'יר. הניסוח הפיזי של המכתב אינו מותיר את הקורא שווה נפש:

15 בהקדמתו לספרו של הרב יצחק מרעלי, עת מלחמה ועת שלום, אלג'יר 1929.

נשים צדקניות [...] על גורלן המר יומם ולילה עיניהן בוכיות, צועקות באוזנינו במאה פעיות: אנא! חלצונו מן המצר [...] הלנצח בידי צרת העיגון נהיה שביות? הלעד באפס תקווה בצערנו נהיה שריות? היד תורתנו הקדושה תקצר מעשות תושיות? ואולם לא כן בנות סל"ף יח"ד [זהו משחק מילים עם בנות צלפחד, כשהן ביחד אינן מסלפות] דוברות בראש הומיות. אחת עשירות ואחת עניות, פונות עורף לדת היהודיות, אשר ערו מבצרה עד האשיות ויוצאות רעולות מן הגדרות הדחיות, להבזות בעליהן באומין: 'הלא להם נחשבו נוכריות ולמה יגרע חלקנו מיתר הצרפתיות, הלא חוקה אחת לנו וכנשים הנוצריות העבריות, ומה לנו ולמרורת חצי העיגון הפולחים לבות וכליות, אחרי אשר בשנת תרדמ"ה [1889] נפלה במדינתו חומת איסור פירוד הגיות'!

ובכן בהינתק קשר נישואיהן בידי שופטים ערלים מורי פלילות, בלי גט פטורין וחיתוך אותיות, לטוב בעיניהן תהינה לרעיות, על ידי ראשי אזרחי קריות, הנקראים בשם 'מיר' [maire] [=נישואים אזרחיים] בשפות לועזיות יבואו בברית ההתקשרויות השניות [...] ובעוונותינו הרבים פשה תפשה מספחת הממזרים במשפחת הישראליות. אוי לאזוניים שכך שומעות ולעיניים שכך צופיות [...] וגם אחרי הפרדם בערכאות הממשלה [...] מאן ימאן הבעל מהעדר רגשות רחמניות, לתת ביד אשתו ספר כריתות להבדילה מעדת רעותיה החופשיות.

אי לזאת אתאנו [...] לפני ת"ר אשר ידענוהו לסיני ועוקר הרי הררי קושיות [...] למען יואיל בטובו הרב לשום לבו הטהור בעתותיו הפניות על צרת האחיות אולי בכוח פלולו העצום ובעזר רב העלילות יצליח לכונן תקנות חדשות על עמודי תורתנו הקדושה [...] ואז לא תהינה עוד לחרב ככלי העיגון צפיות [...].¹⁶

הרב אלקלעי משיב תשובה מנומקת (בת 84 עמודים) ובה הוא מתקן תקנה, לפיה החתן חותם ביום חתונתו שאם יגרש את אשתו על פי המשפט הצרפתי הוא מייפה את כוח בית הדין לגיטין להעניק אוטומטית לגרושתו "גט כדת משה וישראל". חכמי "הדור השלישי", היו הרבנים דוד אשכנזי, רבה הראשי האחרון של אלג'יריה ואברהם משה פינגרהוט (1909–1962) (ספר שאלות ותשובות, ירושלים

16 הרב בן ציון אלקלעי, תקנת עגונות ככתב יד, אלג'יר תרע"א. ברצוני להודות לגברת מוראלי, כלת הרב יצחק מוראלי, שהואילה בטובה לאפשר לי לצלם את כתב היד הנדון.

1964), אב בית הדין של אלג'יר. הרב דוד אשכנזי (1897–1983) כיהן כרב הראשי של מחוז אוראן באלג'יריה בין השנים 1930–1960; בשנת 1960 הוא התמנה לרבה הראשי של יהדות אלג'יריה עד לעצמאות אלג'יריה (1962). סוגיות הלכתיות בתחום המשפחה, הגיור, נישואי תערובת ומעורבותם הפרובלמטית של נוכרים בקהילה, העסיקו אותו. אין לו שו"ת מפרי עטו, אולם בשו"ת של הרב משה פינגרהוט מצויות שתיים מתשובותיו הנוגעות לערלים ולמומרים בתפקידים ציבוריים בקהילה היהודית – סוגיות שהיו כרוכות בקיום יהודי בקרב תרבות צרפתית דומיננטית, עימה התקיימה אינטראקציה אינטנסיבית. הוא כתב הקדמה לחוברת מקווה ישראל (תוניס 1926) העוסקת בדיני לוויה ואבלות על פי מנהגי אוראן; ולא הסכים להניח סממנים נוצריים בבית הכנסת המרכזי באוראן כדוגמת העוגב, ולכן הורה להוציא. הימצאותו של עוגב בבית הכנסת נבעה מכהונתם של הרבנים הצרפתים, שקדמה לבוא הרב אשכנזי.¹⁷

אוראן

בקהילת אוראן היו חכמי "הדור הראשון" הבולטים הרבנים יהודה דרמון ובנו מסעוד דרמון (מי כמוך, אוראן 1843), פרוז קרסנטי (גושפנקא דמלכא, ליוורנו, 1855), שמחון חליווא (צו לצו, ירושלים, 1904), יעקב מדיוני, אברהם זכות, יהודה מועטי וחיים קצבי (צרור החיים, ליוורנו, 1889; תוצאות חיים, ליוורנו 1889). האחרון מהווה חוליית ביניים עם "הדור השני" לחכמי אוראן – הרבנים משה סבעון, יוסף בן ואליד (שמו יוסף, ירושלים 1908), נסים קרסנטי (שבחי אלוקים, אוראן 1882), חיים מאמאן, חיים טובול, יהודה בן עייש, אברהם צבעין, יעקב דרמון, אברהם סיבוני ומיכאל בן סעיד. עם "הדור השלישי" נמנים הרבנים דוד כהן סקאלי ומסעוד כהן. אין ספק כי הדמות המרכזית שהטביעה את חותמה כפוסק באוראן הייתה הרב דוד כהן סקאלי (1861–1948). מוצאו מ"עיר הכהנים" דבדו [Debdou], שבמרוקו, קהילה שנתהוותה "מאנשי קודש המגורשים מע"ת [עיר תפארת] סיביליאה

17 יצירתו נגעה גם לתפילה – הוא ערך את חבצלת השרון (אוראן 1931), ובו סדר הפיוטים לימים טובים וליום המילה; הוא ערך פזמונים לימים טובים (אוראן 1957); ולבסוף הוא כתב מאמר על תולדות הקהילה ורבניה, והוא כרוך אחר סדר "יום פורים שני של והראן (אוראן)" מי כמוך (אוג'דה 1951).

במדינת איספנייא, מתושבי ספרד" (בהקדמת הרב דוד אבן כליפא, שו"ת קרית חנה דוד, ירושלים, תשמ"ח).

בשנות השלושים לחייו החליט לעלות ארצה (1896), אך נתבקש לשמש בקודש בקהילת תלמסאן, שבמחוז אוראן באלג'יריה המערבית. הוא לימד בישיבת הרב חיים בלייח. הרב יוסף משאש בן העיר מקנס (1892–1974) (אוצר מכתבים, ירושלים, תשכ"ט–תשל"ה), שכינה כרבה של תלמסאן 17 שנה (1924–1940) מעיד על חסידותו וחרדת הקודש של הרב סקאלי בתפילותיו ובלימודו.

בשנת 1900 נתבקש על ידי רבה של אוראן הרב יוסף בן וואליד (?–1906), יליד טיטואן, מחבר שו"ת שמו יוסף, ירושלים, 1907) לעמוד בראשות הישיבה "זואת ליהודה". בשל כך, העמיק הרב השפעתו ולימים הוא התמנה לאב בית הדין באוראן (1913). יצירת הרב סקאלי בעיקרה הלכתית: שו"ת קרית חנה דוד (ירושלים, תרצ"ה), שו"ת לך דוד (ירושלים, תרצ"ו) ושו"ת קרן לדוד (ספר הכולל את החיבורים ילקוט דוד, באוהל דוד, בנפש דוד, מקנס, תש"ו). בשו"תים שלו ניכרת התמודדותו באלג'יריה עם התרבות הצרפתית במחצית הראשונה של המאה העשרים. מעניינת השאלה שנשאל ביחס לחייל יהודי שנהרג במלחמת העולם הראשונה. בתשובתו הוא שחרר את רעייתו מעניגנותה, וזאת על פי עדות שבוי יהודי גרמני, שלפיה בעלה נהרג וזוהתה יהדותו על פי מזוזה בכיסו ששימשה קמיע. (שו"ת קרית חנה דוד, ירושלים, תרצ"ה, כרך א', הלכות אישות-עגינות סימן ב'). הוא העמיד תלמידים מובהקים, שהיו לימים מן הבולטים המתמודדים עם תהליכי המודרנה והחילון שפקדו את יהדות מערב אלג'יריה: הרבנים אליהו בן גיגי (1870–1931) (קהילת סעידה, מחבר ספר קול צעקת הרועים, תוניס, 1915), חיים טואטי (תלמסאן) יעקב בן אסאראף, שלמה לסרי ודוד אבן כליפא (1906–1993) (עין-תמושנט), חותם הפסיקה באלג'יריה (שו"ת דרכי דוד, ירושלים 1980; ספר מכלל יופי, ירושלים, 1970).

בספר קול צעקת הרועים (תוניס 1915) מתקיים דיון סוער על שאלת טחינת הקמח למצות באמצעות טחנת קמח מודרנית (Moulin à cylindres). לפנינו סוגיה קלסית המציגה התמודדות הלכתית עם הטכנולוגיה המודרנית. משנת 1908 נתפשט ההיתר לעשות שימוש באותן טחנות קמח ברחבי צפון אפריקה וברוב ערי אירופה. חכמי אלג'יריה שבו והתירו אותן טחנות קמח בשנים 1909–1911, אלא שבשנת 1912 החליט הרב חיים יוסף מאמאן, דיין קהילת אוראן, לאסור את השימוש בהן. פסק דינו נתמך בידי הרב רפאל חיים משה (רחמ"ן), רבה של ג'יבראלטאר וכידי חכמים מירושלים, מחברון ומצפת. הדבר עורר מבוכה גדולה ברחבי אלג'יריה, ובמיוחד במחוז אוראן, ולפיכך נחלצו גדולי הלכה באלג'יריה להגנה על ההיתר. עם פרסום

פסק הדין של הרב מאמאן, פרסם במקביל הרב רחמ"ן את ספרו "קול תחינה וקול טחנה" (ירושלים 1912). לעומתם וכתגובה על כך – ויש לומר בהתרעמות גדולה – יזם תלמידו המובהק של הרב חיים בלייח, הרב אליהו בן גיגי רב קהילת סעידה, הוצאה לאור של הספר קול צעקת הרועים (תוניס 1915), ובו מכונסים כל הפסקים המתירים אותן טחנות קמה מודרניות, בצירוף כל התייחסויותיהם של יצרני אותן טחנות קמה שנויות במחלוקת.¹⁸ במקביל הוציא בית הדין של אלג'יר פסק דין המתיר שימוש בהן.¹⁹

הרב דוד אבן כליפא (שו"ת דרכי דוד, ירושלים 1980; ספר מכלל יופי, ירושלים 1970) מסמל את העתקת תורת חכמי אלג'יריה לארץ. עם פטירתו בירושלים (1992), נסתלק אחרון הפוסקים מיהדות אלג'יריה. בשו"ת שלו הוא ציין את "מצוות פתיחת ההיכל לכבוד מדינת ישראל", כפי שנהגו בעין תמושנט (שו"ת דרכי דוד, אורח חיים סימן י"ג):

[...] אנו מוכרין בטרם כל בטכס מיוחד מצוות ארץ ישראל [...] שכסף מצוות מיוחד לבניין ויישוב ארץ ישראל, וגם בזה מרבין במצוות וחיבובי מצוות וחיבת ארץ ישראל [...] וכן ראוי לכל קהילות ישראל בארץ ובגולה לעשות ולהתנהג, למכור מצווה זו בדמים יקרים מדי שבת בשבתו, בחגים ובמועדים כדי לשים תמיד זכירת ארץ ישראל בין עינינו לפיתוח המדינה ואחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוון לבו לשמים ולזכירת ירושלים.

18 תצוין גם מעורבותו המינורית של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865–1935), בדיון סוער זה. הוא נקט עמדה זהירה, לפיה כל תהליך פסיקה כרוך אחרי הנתונים הייחודיים של קהילה זו או אחרת ואל לפוסקים אשר מחוץ לקהילה להתערב. ואולם, הוא סבר שיש לסמוך על ההיתר שמן הסתם הוכרע מתוך שיקול דעת מעמיק ובר בבר אין על האוסרים לחזור בהם מהחלטתם, כאשר נוספו שיקולים לאיסורא. (ראו: Yossef Charvit, "L'élite rabbinique d'Eretz Israël et celle d'Algérie - Correspondance et consultations", *Revue des Etudes Juives* 166 (3–4) Juillet-Décembre 2007, p. 508.

19 Yossef Charvit, "L'élite rabbinique d'Eretz Israël et celle d'Algérie - Correspondance et consultations", *Revue des Etudes Juives* 166 (3–4) Juillet-Décembre 2007, pp. 493–522.

קונסטנטין

קהילת קונסטנטין העמידה תלמידי חכמים והמובהקים שב"דור הראשון" היו הרבנים מסעוד גוזלן (1830–1900), מחבר הספר סמד"ר (ליוורנו 1876) (העוסק בפירושו של הרב אליהו מזרחי [רא"ם] על רש"י) שלמה זרקא ויצחק טוביאנה (1790–1860) (אורות החיים-פאר ענווים, ירושלים, 1991).

הרב שלמה זרקא (?–1876) יליד תוניס, שהיגר לאלג'יריה והתיישב בקהילת סוק-אהרס (Souk-Ahras), אוראן, קונסטנטין וגלמה (Guelma), ובה גם נפטר. הוא נדרש לפתרון סוגיות הלכתיות במיוחד בתחום המשפחה היהודית. המשבר החברתי שפקד את יהדות אלג'יריה בראשית המאה התשע-עשרה, וביתר שאת עם הכיבוש הצרפתי, בשל מספר גורמים: עזיבת רבנים בעלי שיעור קומה את אלג'יריה; העלייה הגדולה באופן יחסי לארץ ישראל המשווה אווירה של בריחה ונטישה; ההגירה הפנים-מגרבית לאלג'יריה ולאיימפריה העות'מאנית; עידן אי-ודאות ואי-יציבות שנבעו מהעדר מדיניות ברורה מטעם השלטון הצבאי הצרפתי; הנהירה היחסית של מתיישבים צרפתים לאלג'יריה והתרוששותן של האליטות החברתיות והכלכליות הוותיקות, עד כדי חיסולן; המעבר הפתאומי מסביבה חברתית מוסלמית מסורתית למפגש עם תרבות צרפתית חילונית, על אורחות חיים המערביים הליברליים – כל אלה גרמו למשבר חברתי-מוסרי שנתן את אותותיו גם על המשפחה היהודית באלג'יריה. חכמי אלג'יריה – בעצה אחת עם חכמי ארץ ישראל – יישבו מחלוקות שנתגלעו בין המשפט העברי ובין הצרפתי.

הדוגמה המובהקת המאירת התמודדות זו היא "תקנת הפקעת הקידושין". בכפילות שנוצרה בין מערכות המשפט העברי ובין הצרפתי היה טמון יסוד אנרכי. יחד עם הרב אליהו באהי עלוש (?–1892, קונסטנטין), התכתב הרב זרקא עם השד"ר הרב אליהו בכור חזן ביחס לאלה שאומנם נישאו כדת משה וישראל, אך לא על פי החוק הצרפתי. הרב חזן אישר את תוקפה של תקנה מוקדמת (1862), לפיה יופקעו קידושין אלה, ובכך תימנענה בעיות עגינות וממזרות.²⁰

הרב זרקא היה מעורב בפולמוס שבין הרב משה סבעון לבין הרב אברהם אנקאווא, ביחס לחיבורו של האחרון (זבחים שלמים, ליוורנו 1858) העוסק בהלכות

20 אליהו בכור חזן, שו"ת תעלומות לב, אבן העזר, סימן י"ד, ליוורנו 1879; הנ"ל, זכרון ירושלים, ליוורנו 1874, עמ' 80–87, 106, באישורו של הראשון לציון, הרב יעקב שאול אלישר, יש"א ברכה, שו"ת שמחה לא"ש, ירושלים 1888, אבן העזר, סימן טו.

שחיטה. הוא צידד ברב סבעון ונקט עמדה ביקורתית כלפי מחבר הספר.²¹ הוא עצמו חיבר ספר העוסק בהלכות שחיטה (זבחי תרועה, ליוורנו 1867) – חיבור זה היה נצרך מאוד אצל השוחטים. הרב זרקא תרגם לערבית-יהודית את הספר "תהילים", לכדי פירוש דרשני (מנוחת שלום, ליוורנו 1865–1875). יחד עם הרב יהודה דרמון-צרמון הוא תירגם ספרים נוספים לערבית-יהודית: פירוש דרשני לחומשים בראשית ושמות (שי למורא, ליוורנו 1854); הספר יוסף חן, על יוסף הצדיק נכרך עם שי למורא (חלק א'); הספר שבחי שלמים ובו דברי הלל למשפחות רוטשילד ומונטיפיורי, נכרך עם הספר 'מנוחת שלום'. ספרו רנה וישועה ח"א (ליוורנו 1856) הינו תרגום ופירוש להגדה של פסח, לרבות ההלכות הקשורות בחג ובספירת העומר, ולעומתו רנה וישועה ח"ב (ליוורנו 1857) הינו פירוש על "פרקי אבות" ובו חידושים על "מגילת רות" ועל "שבועה האושפיון" לסוכה. בסוף חיבוריו הוא צירף חיבורים נספחים – 'גָרָם-מעלות', 'מעלות לשלמה' ו'אלפי שלמה'. הבלשן שלמה אלקיים²² מציין שפרשנותו הייתה מדרשית באופן המזכיר לנו את הספר "מעם לועז" – כמוהו השתמש הרב זרקא בפרשנות המקראית ממקורות שונים ומגוונים: התלמוד, המדרש, הזוהר וספרות הקבלה, השולחן ערוך ונושאי כליו, ספרות המוסר וספרות העממית. את הכול הוא כתב בערבית-יהודית של יהודי אלג'יריה המתובלת בעברית עשירה, בתוספת מילים בספרדית ובצרפתית. לדוגמה בספרו שי למורא, בפירושו לפרשת "תולדות" הוא מתווה משנה חינוכית, ובה עקרונות חינוך מובנים, שהאחראיות למימוש כרוכה אחר התנהגותם המוסרים של המבוגרים – ההורים, החכמים ופרנסי הציבור.

21 אף בפולמוס סוער זה, ניכרת מעורבותם של חכמי ארץ ישראל המבקשים ליישב את המחלוקת. ראו: Charvit Yossef, "L'élite rabbinique d'Eetz Israël et celle d'Algérie – Correspondance et consultations", *Revue des Etudes Juives* 166 (3–4) Juillet-Décembre 2007, pp. 493–522.

22 שלמה אלקיים, "חידושי לשון בכתבי ר' שלמה זרקא", פעמים 71 (תשנ"ז), עמ' 10–24; הנ"ל, "מהרמב"ם עד ר' שלמה זרקא, תביעות מוסריות מן המורה ומן המועמד להוראה", ספר הכינוס של המכללות להוראה בארץ ובעולם, ירושלים תשנ"ח; הנ"ל, "עקרונות חינוכיים בכתבי ר' שלמה זרקא", חמדעת, א (תשנ"ז), עמ' 34–51;

Schlomo Elkayam, "Innovations dans la composante hébraïque des textes écrits par R. Schlomo Zarqua", in Shelomo Morag, Moshe Bar-Asher, Maria Mayer-Modena (eds), *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, Milano, 1999, pp. 353–366.

הספר מנוחת שלום הינו תרגום הספר תהילים לערבית יהודית. התרגום נעשה בשני שלבים: תחילה יצאו שני הכרכים הראשונים מתחת ידו של הרב זרקא, ואחר כך תרגם את הפרקים א–פט בלבד (הספרים יצאו בליוורנו בשנים 1873 ו-1875). ספריו זכו לפופולריות רבה כבר בחייו.

ב"דור הביניים" שבין "הדור הראשון" ל"דור השני" עצמו כיהנו ברבנות הדיינים אברהם חלימי (1830–1890)²³ (כינויו 'סידי בהה'), אליהו באהי עלוש, המקובל אליהו כלפא גדג' (1837–1916) (כגן הירק, ירושלים 1912, על תיקוני הזוהר; כגן רווה, ירושלים, 1909 פירוש על הרמב"ם; שו"ת כגן עדנים, ירושלים 2001), שלמה חלימי, לוי אסולין (1828–1903) (בני לוי, תוניס 1904, דרושים [דרשות]; זבחי אלוקים, קונסטנטין, 1903, על הלכות שחיטה), אברהם זרביב, רפאל חביב, רפאל טוביאנה (אורות החיים-יפאר ענווים, ירושלים 1991) וציון שוקרון.

הרב אליהו (סידי בהי) עלוש (נפטר ב-1892) נתן "הסכמה" לספרו של החכם אברהם לעסרי (1840–1910) מאלג'יר (פתשגן הכתב, אלג'יר 1891) וקיבל "הסכמה" לספרו ארץ טוב (ירושלים 1893) על ידי השד"ר יוסף ארוואץ. החיבור עוסק בארץ ישראל כמשל למידות מוסריות ובסנגוריה על דורו ובני עירו. הרב עלה לירושלים בשנת 1892 והצטרף ללומדי הישיבה "כנסת ישראל", מייסודו של הרב חיים בן עטר.²⁴

הרב אברהם זרביב (1870–1942) שימש כראש השוחטים בקונסטנטין; לימים בשנות השלושים שימש רב ראשי בקהילת סטיף (Sétif) שבמחוז קונסטנטין. הוא

23 מחבר הספרים העוסקים בפרשנות ודרשנות על המקרא: 'והוכח אברהם' (תוניס 1912); 'ימי אברהם' (ג'רבה 1939); 'משכיל לאיתן' (ג'רבה 1933); 'קנה אברהם' (ג'רבה 1949); 'זכות אבות-ספר פרחי שושן' (קונסטנטין 1890); 'ויגד לאברהם' (ליוורנו 1962).

24 יוסף שרביט, "חכמי אלג'יריה וארץ ישראל 1750–1914", משה חלמיש, משה עמאר, מוריס רומני (עורכים), יהודי אלג'יריה ולוב, אוניברסיטת בר-אילן תשע"ד, עמ' 108–126.

נודע בפתיחותו לתרבות הצרפתית²⁵ ובפטריוטיזם כלפי המעצמה השלטת: במלחמת העולם הראשונה, הוא עודד את בנו שהיה בשורת הלוחמים בצבא צרפת.²⁶ ברי הוא כי דרשותיו פונות ליהודי הקהילה שהיו מצויים בין הקוטב הקרטזיאני-צרפתי לקוטב היהודי-תורני: "השגת השלימות באמצעות החושים (הפילוסופיה) לעומת "השגת השלימות בדרך הנבואה", "למעלת התורה והמצוות", "שכר העולם הבא", "מעלת הצדיק", "מעלת החוכמה", "להכרת טובת זולתו וליסורין". ב"ספר עץ חיים" הרב זרביב מפרש את "ספר העיקרים" לרב יוסף אלבו (ספרד, המאה החמש-עשרה) תוך הבאתם של דעותיהם של ענקי הרוח בישראל – הרמב"ם, רס"ג והרב יצחק עראמה – ובאומות העולם: אריסטו ואפלאטון. הרב זרביב היה עורכו של השבועון אל חיכמה (החוכמה *El 'Hikma*) בערבית-יהודית (1912–1913). עם "הדור השלישי" נמנו בקונסטנטין הדיינים סידי פרג' חלימי (1876–1957), יוסף גנאסיא (1879–1962), שמעון דוכאן (1875–1948) והרבנים אהרון גוזלן, דניאל רנסייה, מיכאל שרביט (1920–2002) ורבה הראשי האחרון של קהילה זו יצחק זרביב (1921–1994). הרב אברהם חלימי (1830–1890), בלמדנותו הפרשנית והתלמודית המופלגת, סימן את ראשית הדרך חזרה למרכז המנהיגות הרוחנית של קהילתו – בנו הרב סידי פרג' חלימי, שנתייתם בגיל צעיר, נתמנה בגיל 24 (1900) לרבה הראשי של קונסטנטין ולאב בית הדין שלה. הרב סידי פרג' חלימי, בעל אוריינטציה תלמודית מובהקת, היה כבר בגיל 18 דיין בקהילה. בגיל 30 החל מכהן בקהילה כאב בית דין. בתוקף תפקידו הטביע חותם בישיבה הגבוהה של הקהילה "ישיבת עץ חיים", על רבנים ועל "כלי קודש" רבים בקהילה. בנסיעתו לארץ ישראל התפעל מהרמה של עולם התורה שבה. תוכניתו להתיישב בה לא התממשה. בשומו לאלג'יריה, הוא דאג להוציא לאור את כתבי אביו המנוח הרב אברהם חלימי. חיבוריו של הרב סידי פרג' חלימי הם: לא אמות כי אחיה

25 חיבוריו שהיו בכתב יד נמסרו ל"מכון גיא ינשא" (Gaï Yinassé) על ידי משפחתו באמצעות הרב ניסים בן אהרון (יליד קונסטנטין). המכון הוציא אותם לאור: פחד יצחק (גיא ינשא, 1993), ספר עץ חיים, (גיא ינשא, 1995), דרושים (גיא ינשא, 1995). יצירתו נוטה בכיור ל"מחשבת ישראל ולהתמודדות פילוסופית עם זרמי המחשבה של דורו. הוא נודע בדרשותיו המאלפות והללו באו בכתובים בספר 'דרושים' ו'פחד יצחק'.

26 Yossef Charvit, "La première guerre mondiale et le Yishouv. (avec notes sur les Juifs d'Algérie)", *Revue Tsafon – Revue d'études juives du Nord* No 67, 2014, pp. 125–142.

(ג'רבה, 1960) הינו פירוש על הגדה של פסח; אורות החיים-יפאר ענווים (ירושלים 1991) הינו קונטרס של חידושים על הש"ס, על פוסקים ועל מדרשים.
 יצירתו של הרב יוסף גֶנְאָסִיא (Renassia) (1879–1962) עוסקת בתנ"ך, בתורה שבע"פ, בפיוט ובתפילה, בבלשנות עברית ויהודית ערבית, במילונאות, בהיסטוריה יהודית, במחשבת ישראל ובתורת הח"ן. מפעלו מתמקד בתחום התרגום לערבית-יהודית ובמלאכת הפרשנות, וכולו נושא אופי פדגוגי-דידאקטי מובהק. מפעל התרגום שלו, שאין לו תקדים, זיכה בכינויים "אבן תיבון של העת החדשה" ו"חותם תקופת גלות אלג'יריה"²⁷. הרב גנאסיא תרגם, בין היתר, את ששת סדרי המשנה (נשמת כל חי – ט"ו כרכים, קונסטנטין, 1933–1936), את ה"יד החזקה" להרמב"ם (אורה ושמחה – ספר הרמב"ם, ג'רבה 1946), את כל פירושי ה"ף על התלמוד (ספר הרי"ף, כ"ו כרכים, ג'רבה 1938–1956); מלאכת התרגום לא פסחה על מקורות היסטוריים כמו יוסיפון, איסטוואר דליהוד, (תוניס 1912) וספרות יפה כמו אהבת ציון (ויהונתן) (ג'רבה 1962) של אברהם מאפו. הוא שקד על עריכת אגדות התלמוד בן דוד (תונס 1910). פרשנותו נגעה לנושאים תנ"כיים – להם העניק מעמד בכורה בסולם התכנים היהודיים (פטירת משה, ג'רבה, 1935; ילדה מילכה, קונסטנטין 1934; שיר בן דוד ג'רבה 1953). כמו כן נגעה פרשנותו לנושא התפילה והפיוט (זבד טוב, ג'רבה 1962; כיבוד אב ואם, ג'רבה 1930; שי למורא, ג'רבה 1953; מלאכת עבודה, ג'רבה תרצ"ו; תפילת משה, ג'רבה ת"ש). יצירתו עסקה בקיצור ספרות השו"תים תרומת הדשן לרב איסרלאן²⁸ ושו"ת התשב"ץ (מורה דרך, ג' כרכים, ג'רבה תש"ך–תשכ"ב). הוא ערך מילונים המסייעים ללומדי התלמוד ולשונות ערבית, צרפתית ועברית (מילון ארמי-צרפתי, סוסה 1926; מלון צרפתי-עברי-ערבי, קונסטנטין (ללא תאריך). הוא פישט ספרי יסוד בתחום מחשבת ישראל, דרך צדיקים (ג'רבה תשי"ג) על מסילת ישרים, (ג'רבה תש"ך) ולבסוף תורת הח"ן, חוק דוד (ג'רבה תש"ט). הגם שהרב יוסף גנאסיא ידע צרפתית על בוריה הוא המשיך להורות בשפה הערבית-יהודית, כדרך שנהגו במאה התשע-עשרה; הוא עשה זאת מתוך שביקש לשמר את המורשת הערבית-יהודית עתיקת היומין (מאז רס"ג) ואת לשון השרח' ששיקפה את רובד הלשון הגבוה בערבית-יהודית. בולט מפעל התרגום שלו לערבית-יהודית של פירוש רש"י לתורה; תרגום זה ארך שבעה חודשים (1941–

27 בידי הפרופסורים יוסף טדגי ופול פנטון.

28 הרב גנאסיא מציין בספר זה הערות הלכתיות שהיו נהוגות בקונסטנטין בציון צמד המילים 'גיא ינשא', מקור האטימולוגי של שמו.

1942). במספר מקומות בתורה (בראשית כה, כ; ל, יד; שמות כח, כח) הוא משאיר את התרגום של רש"י עצמו לערבית של דונש בן לברט ורבי אברהם אבן עזרא. הרב יוסף גנאסיא היה בבחינת המוהיקן האחרון של היצירה הערבית יהודית באלג'יריה, והוא ללא ספק חש כי הוא חותם תקופה של גלות אלג'יריה ורושם את האפילוג שלה. הוא עלה ארצה שלושה שבועות לפני פטירתו.²⁹

הרב דניאל רנסיה (1904–1987) היה ממשיכו המובהק של אביו הרב יוסף גנאסיא, מבחינת הדאגה הדידקטית של הנחלת היהדות בתקופה שבה התרבות הצרפתית הייתה דומיננטית מאוד, מבחינת מפעל תרגום של ספרי פיוט ותפילה לצרפתית ומבחינת הוראת השפה העברית. הוא היה רב-מחנך שניהל את התלמוד תורה "אור תורה" באחד מפרברי קונסטנטין Bellevue, רב הקהילה ומוהל, עלה ארצה ב-1961.³⁰

הרב ציון בושכילה (1897–1977) מקונסטנטין, הטמון בקיבוץ רעים, הותיר אחריו עיזבון של שירים בעברית ובערבית יהודית. שני שירים נחקרו על ידי נכדו, גד בר ציון, ותורגמו לצרפתית.³¹ השיר העברי נכתב לכבוד הקמת המדינה.

29 יוסף שרביט, "הרב יוסף גנאסיא" (לעיל הערה 2); הנ"ל, הרב יוסף גנאסיא, מכון גיא ינשא, ירושלים, תש"ס; הנ"ל, וכל גיא ינשא, נובלה היסטורית בהשראת סיפור חייו של הרב יוסף גנאסיא, צמרת תשע"ד; תירוש-בקר עפרה, פונולוגיה במורפולוגיה של תרגום לספר תהילים בערבית יהודית מקונסטנטין, עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח.

30 יצירתו נגעה להוראת התורה (פרשה למתחילים, קונסטנטין 1948) להוראת העברית (מהיום דברו עברית, קונסטנטין 1949; הלימוד הראשון אלפא ביתא, קונסטנטין 1952); ולהוראת הפיוט והתפילה (בני ציון, ג'רבה 1946; ברכת החיים, קונסטנטין 1948; קדיש, קונסטנטין 1948; פרקי אבות, קונסטנטין 1952; מחזור יום כיפור, קונסטנטין 1954; על התפילה, קונסטנטין 1954; בר יוחאי, ג'רבה 1956; תהילים-בני דוד, קונסטנטין 1954; פיוטים, דימונה 1968; קול ששון ותיקון הגשם, קונסטנטין-דימונה 1973; ספר ההקפות וספר פרקי שירה, דימונה 1973; פזמונים קונסטנטין-דימונה 1973; הקפות, קונסטנטין-דימונה 1973; חופת פנחס-ברכת שלמה, מכון גיא ינשא 1986; כתובה, קונסטנטין-דימונה 1980; הושענות לשבועות, מכון גיא ינשא 1987).

31 Yossef Charvit, *Le Judaïsme Algérien – Reflexions*, Editions Eliner, Jérusalem, 1997, pp. 173–182.

תלמסאן

קווי דמיון מצויים בין הקהילות קונסטנטיין ותלמסאן – אלו קהילות עתיקות ושמרניות ששימרו על מסורותיהן ומנהגיהן באופן שניתן להן הכינוי היוקרתי של "ירושלים הקטנה" של אלג'יריה במזרח (קונסטנטיין) ובמערב (תלמסאן). חכמי תלמסאן היו הרבנים שמואל מיראד, ג'יאן נתן, חיים בלייח, נתן אסייג, מסעוד בנישו, יוסף משאש, יצחק רוש³² ויעקב שרביט.

הרב חיים בלייח (1832–1919)³³ קיבל את הכשרתו הרבנית בתלמסאן ובמיוחד הושפע מדודו, הרב חיים קצבי (1790–1867) (צ'ורר החיים, ליוורנו, 1869; תוצאות החיים, ליוורנו 1869). בגיל 36 נתמנה לדיין הקהילה. למדנותו המובהקת הייתה בשדה ההלכה, אולם בקיאותו הייתה רבה גם בשדה הבלשנות והדקדוק העבריים ובשדה המחשבה היהודית. תרומתו הייחודית למחשבה היהודית, הייתה בפירושו "פתח השער" לספרו של הרב אפרים אנקאווא (המאה הארבע-עשרה) (שער כבוד השם, ירושלים 1986). הוא השיג צילום כתב היד של "שער כבוד השם" באוניברסיטת אוקספורד. הספר מעניק תשובות ל"השגות הרמב"ן" על הספר "מורה נבוכים" לרמב"ם, בין היתר בסוגיות "ההגשמה", "תפקיד השטן אצל איוב", ו"סדר היצירה" [בריאת העולם].

ביוזמתו נוסדה "אגודה של חובבי עברית" בתלמסאן, "בית יעקב" על שם המשכיל העברי הארצישראלי ר' יעקב גולדמן (1856–1931), שפקד חודש ימים את קהילת תלמסאן (1890). תלמסאן, היא הקהילה היחידה שזכתה לעדנה בכתבותיו וזאת בשל הקשר האישי מאוד שקשר עם הרב חיים בלייח, רב הקהילה. לדבריו "קהילת תלמסאן השיבה לי ששון ישעי אשר עזבו אותי ימים רבים" (הצפירה, שבט תר"ן)³⁴.

32 חיבוריו נושאים אופי אקדמי-מחקרי:

Isaac Rouche, *Talmud et antisémitisme*, Oran, 1939; "Un grand rabbin à Tlemcen au XVème siècle", in *Bulletin de la Société de géographie et d'archéologie de la province d'Oran*, Oran, 1956.

33 יוסף שרביט, "הרב חיים בלייח רבה של תלמסאן וחכמי ארץ ישראל", צבי מלאכי (עורך), מהות – כתב העת ליצירה יהודית, מחקרים בתרבות יהודי צפון אפריקה, כ"ה, מכון הברמן למחקרי ספרות תשס"ג, עמ' 163–174.

34 יוסף שטרית, "מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ג', אוניברסיטת חיפה תש"ן, עמ' 11–78.

הרב בלייח העמיד תלמידים רבים, ששיחקו תפקיד חשוב בהוראה ובהדרכה תורנית בקהילות שונות באלג'יריה, בראשם הרב אליהו בן גיגי רבה של סעיֶדה, הרב יצחק שוראקי, הרב צמח אמסאלם, רבה של רֶלְיֶזָאן. הרב בלייח ביטא את מורת רוחו בנעשה על הר הבית ואת קורת רוחו מהצהרת בלפור, וכך נקשרה מורשתו בציונות המעשית והמדינית.³⁵

ב"הסכמתו" של הרב חיים בלייח לספרו של החכם הארצישראלי, שמוצאו כאמור ממרוקו, השד"ר יוסף בן וואליד (שמו יוסף, ירושלים 1907), הוא הצביע על השלכות המודרנה וקונן על הפגיעה בזהות היהודית של בני דורו ובמיוחד בני הנוער. לאחר תיאור דרכי הנחלת התורה מדור לדור מאז מעמד הר סיני ותיאור חיי ממלכתיות בארץ ישראל גלה העם לגלויות רבות, אולם "עמוד אש" הורה לעם את הדרך. "עמוד אש" זה הינו חכמי ישראל, הרבנים והשייכות אלא שעיתות המודרנה פגעו בפגיעה מהותית במאוויי המסורת, במיוחד ברחבי אלג'יריה, עד כדי פגיעה בסמכות הרבנית והתורנית:

[...] ברוך ה' אשר לא השבית לנו גואל, ובכל דור ודור, העמיד לנו חכמים גדולים [...] להורות לנו את הדרך אשר נעלה בה ואת המעשה אשר נעשה [...] ובכל עיר ועיר עמדו חכמי ורבני ישראל, והעמידו ישיבות, ללמד לבני יהודה תורת ה', מהם לדעת דרכי ההוראה, לירד לעומקה של הלכה [...] והן היום בזמננו זה ובפרט במקומותינו גליל אלג'יר ופלך והראן ותלמסאן וכל אגפיה, הן בעוונותינו הימים הראשונים יפלו, חלפו הלכו למו, וכל אשר רוח הדת והאמונה נוססה בקרבן [...] בטלו לומדי תורה, בטלו בעלי הוראה יודעי דת ודין, בטלו השוחים בים התלמוד, בטלו הדרשנים בעלי מוסר [...] ורבתה המינות [...] הבישראל שעמדו על הר סיני והשיגו מראות אלוקים [...] יימצאו בתיכם בנים כחשים, מכחשי אל כיחשו בה' ויאמרו לא הוא, לית דין ולית דיין, באומרם איה אלוקי המשפט והעולם נפל וניתקן רק במקרה, כמה מחללי שבת ביננו [...] היא על ידי חוק המלכות שיקחו בנינו לעבודת הצבא, שבעל כורחם יחללו שבת, ובעל כורחם שלא יימצא לאכול היתר אוכלים מאכלות אסורות ובנינו אינם חנניה מישאל ועזריה ודניאל, שיכלו לעמוד על נפשם

Yossef Charvit, *La France, l'élite rabbinique d'Algérie et la Terre Sainte au Sorbonne Paris IV, XIXème siècle – Tradition et Modernité*, Honoré Champion Paris, 2005, pp. 157–163. 35

[...] אהה זלעפה אחזתני, כי אזכרה ימים מקדם, בכל מקום אשר דרכה רגלי
 בעיירות הגדולות, אשר מהם תצא תורה, שם מצאתי כמה ישיבות מסלסלין
 ומפלפלין בהלכה, כמו עירנו תלמסאן יע"א [=יכוננה עליון אמן] ועיר ווהראן
 יע"א, שהיו מלאים ישיבות לתורה, והיום בטלו, לולי ה' שהותיר לנו שריד
 ופליט [...].

הרב יוסף משאש (1892–1974) יליד מקנס שבמרוקו כיהן כרבה של תלמסאן
 במשך 17 שנה (1924–1941). יצירתו רבגונית, המגיעה לכדי 48 חיבורים, עוסקת
 בהלכה, בפילוסופיה, בפיוט, בפרשנות מקראית, במדע וברפואה – השו"תים אוצר
 מכתבים (ג' כרכים, ירושלים 1969–1975), מים חיים (ב' כרכים, פאס 1934;
 ירושלים 1967), הינם חיבורים בולטים שבהם משתקפים החיים המודרניים של
 קהילת תלמסאן, מושא התמודדותו של הרב משאש. גישתו ההלכתית התאפיינה
 במרחב תמרון רחב, תוך דבקות במקורות ובכוח הסברה ההלכתית, לפיכך, למשל,
 הוא התיר לנשים לא לכסות את ראשן (אוצר מכתבים, כרך א', סימן אלף תתפ"ד).

במקרה נוסף, "הקצבים היהודים מחללי שבתות וימים טובים בפרהסיא" בתלמסן
 (1939) הפגין הרב משאש את מנהיגותו הקהילתית, בהכרעתו לטובת שלמות
 הקהילה על פני הסכנה לפילוגה ולדחיקת רגליהם של אותם קצבים. הוא קבע כי אף
 על פי שבעלי האטליזים פותחים את חנויותיהם בשבתות ובימים טובים, הבשר
 הנמכר כשר. לאחר שלא עלה בידו לסגור אותם אטליזים בשבתות, בירר בירור הלכתי
 מעמיק, לפיו הקצבים אינם נכנסים לגדר של "מחללי שבת בפרהסיא", ולפיכך
 אמינותם כמוכרי בשר כשר אינה נפגמת. (מים חיים, ח"א, סימן קמ"ג, סעיף פ"ה).
 עם עלייתו ארצה, כיהן הרב משאש כרבה הראשי הספרדי של חיפה (1968–1974).

במספר קהילות קטנות בלטו תלמידי חכמים שלעיתים השפעתם חצתה את
 גבולות קהילותיהם – בפון הרבנים יעקב פריינטי (שארית יעקב, ירושלים 1983),
 רחמים נאהורי (1902–1985) (שו"ת רחמיך רבים, ירושלים 1991), לימים אב בית
 הדין בפריס³⁶ ויעקב שושנה³⁷ בפֶּטָנָה הרבנים פנחס זרביב וישועה ללום (ליקוטי
 אהרון דרשות, ירושלים, 2002); בְּלִיזָאן הרב צמח אמסלם, בקולומב-בֶּשָׂאָר הרב
 בו-הזרע; באַרְדֵּייא הרב עמרם צבאן (חסדי אבות, ג'רבה 1952), במספרה הרב
 אברהם אנקאווא (1807–1891) (זבחים שלמים, ליורנו, 1858; כרם חמר, ליורנו
 1862–1871; מלל לאברהם, ליורנו 1875). הרב אברהם אנקאווא היה פורה במיוחד

36 תלמידו המובהק הוא הרב פרופ' שמואל סירא, העתיד לכהן כרבה הראשי ליהדות צרפת.

37 בנו, הרב עמנואל שושנה, עתיד לשמש כראש בית המדרש לרבנים בפריס.

– שלושת הכותרים שהובאו כאן הם מביין 26 חיבוריו. הללו עוסקים בהלכה, בתקנות מגורשי קסטיליה, בשטרי שידוכין, בכתובה, בגיטין במכר ובמתנה. הוא הראשון שהנהיג בקהילתו מסכרה את "תקנת הפקעת הקידושין" (1862) (כרם חמר, ליורנו 1862–1871, סימן ק"ט) בגיבויו המלא של הרב חיים פלאגי (1788–1869) מאיזמיר. כאמור, חיבורו בהלכות שחיטה "זבחים שלמים" עורר פולמוס שהסעיר את מערבה של אלג'יריה (1858–1860). הרב אברהם אנקאווא, דאג לפרסם קונטרס טהרת הכסף (ליורנו 1860) ובו כל תשובותיו על טענות "סיעת הרב משה סבעון" (1806–1888). פרשה זו איירה באופן דואב את המאבק על הסמכות שהיה נטוש באליטה רבנית, שניטלה ממנה כל סמכות.³⁸ דרשותיו, המבוססות על פרשיות השבוע, על מועדים (אלול, שבת תשובה, חנוכה, ז' באדר, "שבת זכור", "שבת שקלים", "שבת הגדול") ועל אירועים משפחתיים (כמו בר מצווה ולהבדיל אבלות) מתפרסמות בספר מלל לאברהם (ב' חלקים, ליורנו 1875).

המשמעות ההיסטורית של היצירה הדתית של חכמי אלג'יריה

חכמי אלג'יריה אחראים לכך, כי למרות 132 שנות קיום תחת שלטון הצרפתי, שמרה קהילה זו על צביון מסורתי – אזור, אזור ודיוקן מסורתיותו, ומחויבותו הדתית היחסית – ונקטה ככלל יחס של כבוד אל קודשי ישראל – הזוהת היהודית, המשפחה היהודית, החינוך היהודי, הסולידריות והאחדות הקהילתית, שמרו על שלמותם היחסית למרות הסחף, הכרסום ורוחות הפרצים שבאו בעטיים של עיתות מודרנה ותמורה, שהתאפיינו בקיצוניותן על אדמת אלג'יריה.

המנהיגות הרבנית עברה משברים משמעותיים משלהי המאה השמונה-עשרה וראשית המאה התשע-עשרה: המשבר היסודי היה כרוך במעבר שלה מן המרכז לפריפריה. אי-ההכרה הפורמלית של השלטונות הצרפתיים בחכמים המקומיים דלדלה את מעמדם הכלכלי-חברתי. הישיבות הקלסיות הוסיפו להתקיים אולם בצילם של "הסמינר לרבנים בפריס" והרבנים הצרפתיים, שהובאו לאלג'יריה. עם כל זאת הוסיפה ההנהגה הרבנית להנות מיוקרה חברתית ודתית משום הכריזמה האישית שלה, כאל לומדי תורה וכלי-קודש והחשיבות והכבוד שיוחסו לתפקידים שמילאו

Yossef Charvit, "L'élite rabbinique d'Eretz Israël et celle d'Algérie – 38
Correspondance et consultations", *Revue des Etudes Juives* 166 (3–4) Juille –
Décembre 2007, pp. 493–522.

בעבר הקרוב והרחוק. אבל יותר מכול, לאורך כל התקופה הנידונה, לא הייתה מנהיגות רוחנית זו פסיבית, וגם כאשר היא התרוקנה מרוב סמכויותיה היא המתינה לשעת רצון לשוב לקדמת הבמה. היא הייתה מעורה בתמורות הפוקדות את הקהילה, והיא הרבתה לפסוק, לדרוש ולכתוב, ולא פסקה להיאבק על מעמדה בהנהגה הקונסיסטוריאליה וההנהגה הרבנית הצרפתית.

אליטה רבנית זו ביקשה כל העת להשפיע על דיוקנה המוסרי החברתי של קהילתה. אף על פי שפסיקתה לא הוכרה על ידי השלטונות הצרפתיים הייתה בה הנכונות להתמודד עם הבעיות המשפטיות-חברתיות שצצו; מעולם לא נמנעה מעשייה הלכתית למרות הסרת מלוא סמכויותיה: הייתה כאן קבלת אחריות הלכתית ורוחנית לקיום היהודי באחת השעות הקשות של ההיסטוריה היהודית שלה. חכמי אלג'יריה חשו כי אחריותם כפוסקים וכמנהיגים ורחניים-דתיים מחייבת אותם להיענות לאתגרי התקופה.³⁹ מכאן הערנות והדינמיות שאפיינו אותם חכמי ישראל – קשיים מנהליים ("דינא דמלכותא דינא" [כללי המערכת המשפטית הצרפתית]) מצד אחד, והמחויבות ליישם את הנורמות הרוחניות וההלכתיות, מן הצד השני.

חכמי אלג'יריה נמנעו מעימות ישיר עם תכתיב הרשויות הצרפתיות משני טעמים: ראשית, עוצמת השלטון לעומת חולשתם-הם – חולשה שנתגלעה עוד בטרם בוא הצרפתים; ושנית, תפיסתם את השלטון הצרפתי באור מורכב – אף על פי שהוא גרם לערעור אושיות המסורת היהודית, הכירו החכמים כי מבחינות רבות תרם השלטון לשיפור מצבם של בני הקהילה המקומית. ולפיכך התאפיינה פעולתם, כ"פעילות הסמויה מן העין". הללו המשיכו לפעול וליזום לתיקון המצב הסבוך שאליו נקלעה הקהילה.

מכל האמור מתחוורת תופעה ייחודית באלג'יריה – קיומו של דפוס רבני שניתן להגדירו כ"רב משכיל" – דמויותיהם של הרבנים חיים בלייה, יצחק מרעלי, יוסף גנאסיא מאיריים את הדפוס הזה: רבנים אלו הניבו, יותר מכל, סוג של התמודדות שחייבה השכלה כללית רחבה לצד למדנות יהודית מעמיקה.

אין ספק שתהליך היסטורי דרמטי זה לא היה בא לעולם אלמלא שותפותם של חכמי ארץ ישראל. ניכר כי מתרחש תהליך דיאלקטי באשר למקומה החדש של ארץ

39 תובנה זו נוסחה לראשונה על ידי פרופ' צבי זוהר, במחקרו על חכמי מצרים וסוריה בעתות מודרנה. ראו: צבי זוהר, "משנתם ההלכתית של חכמי ישראל במצרים המודרנית", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 65–88.

ישראל – עלייתה המחודשת בחשיבותה של ארץ ישראל במאה התשע-עשרה, נגרמה לא במעט עקב עליית חשיבותה בתודעה האירופאית בכלל והצרפתית בפרט. בד-בבד קיימת השפעתה של הסובלימציה של ארץ ישראל, פרי עטה של חוכמת ישראל הצרפתית ופרי עטו של האוריינטליזם הרומנט בן המאה התשע-עשרה בצרפת. ואילו הזיקה המסורתית לארץ ישראל, שניזונה מתקוות גאולה, הייתה כרוכה, באופן חלקי, בהסתייגות מעולמה של אירופה. כל אלה עיצבו דימוי מורכב של ארץ ישראל בתודעת חכמי אלג'יריה בעת החדשה: ההשראה מן המקורות היהודיים, באשר ארץ ישראל היא מקום התפילות, אתחלתא דגאולה והגאולה עצמה מצד אחד,⁴⁰ וההשראה מן ההשפעה האירופאית-צרפתית – הן דתית הן מדינית – כאחד. לחכמי אלג'יריה היה נהיר כי המימד של ארץ ישראל וציון הינו חלק בלתי נפרד מהזהות היהודית, שעל שלמותה הם נאבקו בעידן של תמורות.⁴¹

חכמי ארץ ישראל, איש איש ותרומתו הייחודית – אם בהחדרת הדפוס העברי באלג'יריה,⁴² אם כמתווכים בין חכמי אלג'יריה לבין גילויי המודרנה, אם בהדרכת חכמי אלג'יריה בנבכי ההלכה בעידן של תמורות, אם כמקור של סמכות והכרעה בפולמוסים ומחלוקות מקומיים, אם בהנחת תשתית אידאולוגית למשנת הציונות הדתית על גוניה, אם בנקיטת עמדה כלפי גילויי התבוללות לצורותיה ואם כגורם מייצב בקהילות שהיו נתונות לתסיסה ואי שקט פנימי. כל אלה סייעו בידי חכמי אלג'יריה לעצב את עמדתם במרוצת המאות הי"ט–כ': הם היו מקור חוכמה, הדרכה והשראה. באין אוטונומיה משפטית יהודית באלג'יריה משנת תר"א (1841) ובאין סמכויות המגובות על ידי השלטון המרכזי כבעבר, חכמי אלג'יריה מצאו מקור סמכות אלטרנטיבי – חכמי ארץ ישראל. זו הייתה שעתה היפה של השותפות ההיסטורית שבין חכמי אלג'יריה ובין ארץ ישראל בעידן של תמורות מטלטלות.⁴³

40 יוסף שרביט, יהודי אלג'יריה בעידן הצרפתי, משרד הביטחון תש"ע, עמ' 50–59, 66–73; ראו מאמרי העתיד לראות אור: "הסינדרום השבתאי וחותרו על חקר הרעיון המשיחי והציונות".

41 יוסף שרביט, "חכמי אלג'יריה וארץ ישראל 1750–1914" (לעיל הערה 24), עמ' 108–126.

42 אברהם הטל, 'ספרי רבי שלום בכ"אש, איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר, עלי ספר ב' (תשל"ו), עמ' 219–228; הנ"ל, "על הדפוס העברי במגרב", ממזרח ומערב ב' (תשמ"ט), עמ' 121–129; הנ"ל והראש מ', "הדפוס העברי באלג'יר", קריית ספר ס"א (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 561–572.

43 יוסף שרביט, "הרב יעקב מאיר בשליחות מיוחדת ורחיית קיצו של מוסד השד"רות באלג'יריה", פעמים 142–143 (תשע"ו), עמ' 125–142; הנ"ל, "צרפת בגליל במאה התשע-עשרה: על פי התכתובת הקונסולרית של משפחת עבו", קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה

תובנות אלה מובילות אותי, במילות סיכום אלה, למורשתו התרבותית של הרב יהודה ליאון אשכנזי, 'מניטו' (1922–1996), שינקה מתורתם של חכמי אלג'יריה. אכן, כרב, כמחנך, כהוגה דעות, כפילוסוף וכמקובל – תהה על קנקנה של הזהות העברית-יהודית-ישראלית וראה בה מורשת אידאית-אינטלקטואלית שאותה יש לבאר ולהנחיל. הוא עשה זאת במשנתו ההיסטוריוסופית – 'משנת התולדות'.⁴⁴ הרב אשכנזי ניתח את חלקם של חכמי אלג'יריה בעיצוב הזהות היהודית באלג'יריה ובנתיבי ההגירה והעלייה, בליווי התמורות של יהודי אלג'יריה. בהקדמתו למחקרי על האליטה הרבנית באלג'יריה מבהיר הרב אשכנזי:

לא תפסו יהודי אלג'יריה את התקופה הצרפתית כתקופת מעבר אלא הייתה היא המשכה של תקופת גלות שנתווסף אליה אלמנט צרפתי [...] זהות זו ממקור איברי-ערבי-כַּרְבִּי מבחינת התרבות הכללית, בעלת צביון ספרדי מבחינת המסורת והמנהג, בעלת צביון צרפתי מהבחינה האזרחית הרשמית, וחותמה עברי מהבחינה הליטורגית [...] וכל זאת על רקע מוסיקה אנדלוסית על גווניה. ישנם אישים מקרב יהודי אלג'יריה, שהצליחו בדרכם המיוחדת להמיר את זהותם היהודית מסגנון יהודי-ערבי בן ימי-הביניים לסגנון קריפטו-אירופאי בן המאה התשע-עשרה והעשרים. לקדם וללוות 'תמורה זהותית' זו, לא היה דבר פשוט. אלו שצלחה ידם בכך, הם בני דורם של אבותינו וסבינו [חכמי אלג'יריה].⁴⁵ זה אליהם שמופנית הכרת הטובה שלנו,

108 (תשס"ג), עמ' 75–104; הנ"ל, "ראשית הרפואה המודרנית בחברון וחלקם של יהודי אלג'יריה בהקמת הקומה הראשונה של בית הדסה – חברון – תרנ"ג", ירושלים וארץ ישראל 6, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ח, עמ' 89–104; אליעזר בשן, "הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח לישוב היהודי בארץ ישראל" פעמים 1 (1979), עמ' 15–22; אברהם הטל, "קריאה לעלייה לארץ-הקודש מפי הרב הראשי באלג'יר, תרנ"ט–1899", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 145–149.

44 יוסף שרביט, עבריות ומעבר לה – דיוקן אינטלקטואלי של הרב י"ל אשכנזי (מניטו), אדרא, תל אביב תשע"ט. ראו גם: הנ"ל, "זהות ותולדות – מורשתו התרבותית של הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו)", פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 105–122; הנ"ל, "חכמת ישראל בצרפת במאה העשרים (מניטו)", פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 105–122; הנ"ל, "חכמת ישראל בצרפת במאה העשרים בפריזת הרב י"ל אשכנזי – בין ברלין לירושלים", מדעי היהדות 51 (תשע"ו), עמ' 131–155.

45 Eliahou Marciano, *Les Sages d'Algérie, Dictionnaire encyclopédique des sages et rabbins d'Algérie, du haut moyen-âge à nos jours*, Collection IMMAJ, Marseille, 2002.

כישראלים ממקור צרפתי וילידי אלג'יריה. הם הנחילו סוג של נאמנות יהודית שאפשרה לנו לשוב ולהיות עבריים לאחר אלפיים שנות סוגריים. זה עליהם שאנו חושבים כשאנו קוראים את הפסוק המהלל את הנאמנות: 'והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח' (תהילים א, ג)⁴⁶.